

SPOMENICI 17. I 18. STOLJEĆA U SPLITSKOJ ZAGORI

Zoraida Demori-Staničić

UDK 7.034.7/8.(497.13),,16/
17"

Izvorni znanstveni rad
Zoraida Demori-Staničić
Regionalni zavod za zaštitu
spomenika kulture, Split

U članku se prvi put donosi umjetnička topografija zapadnog dijela Dalmatinske Zagore, koja je politički i crkveno kroz svoju povijest bila podijeljena na trogirski i splitski dio. Na ovom se području tek definitivnim odlaskom Turaka razvija život te donose barokne umjetničke forme. Uz podatak iz biskupskih vizitacija 17. i 18. st. analiziraju se crkve i umjetnine iz vremena baroka.

O spomenicima iz vremena baroka u Dalmatinskoj zagori malo se zna. Ovaj zabačeni kraj Dalmacije često je kroz svoju povijest bio odvojen od nedalekog priobalja jer su prirodne prepreke i loše veze onemogućavale i otežavale međusobne kontakte. Iako geografski i gospodarski jedinstven, zapadni dio Zagore, na potezu između Kozjaka i Svilaje, Kliškog prijevoja i Moseća, politički je i crkveno dugo bio podijeljen na splitski i trogirski dio.¹ Od davnina je Dalmatinska zagora opskrbljivala Trogir i Split kožom, mesom, vunom, sirom, voskom i medom, a trgovina u kojoj su gradovi za uzvrat nudili sukno, rižu, ulje, šećer i manufakturne proizvode omogućila je da se i Split i Trogir razvijaju u srednjem vijeku kao gradovi trgovaca i zanatlija.²

Područje splitsko-trogirske Zagore, kao uži dio Dalmatinske zagore, malo je istraživano, kako na terenu tako i u povijesnim izvorima i dokumentima. Izuzetak je donekle srednji vijek. Malobrojni spomenici na ovom području općenito pokazuju sve odlike dalmatinske umjetnosti, iako sasvim rubna pojava u svim njenim vidovima. Ne ističu se ni brojem ni vršnoćom pa su umjetnički stilovi slabo zastupljeni, građevni oblici jednostavni, a umjetnička djela rijetka. Nema narativne romaničke, ni istančane gotičke niti renesansne plastike, ne nižu se raskošna pročelja, a nema ni bogatih srebrnih ni zlatnih umjetnina kao što je to uz obalu. Barok se sveo na sitni klesarski ukras, poneko skulptirano raspelo, sliku ili kalež. Budući da su gotovo svi građevni spomenici djela domaćih kamenara i priprostih zidara, zadržali su u nekim svojim primjerima ljudsko mjerilo i u tome često ljepotu odnosa, sklad nenametljivih omjera i čistoću skromnih oblika.

¹ G. Novak, Povijest Splita, Split 1978; P. Andreis, Povijest grada Trogira, Split 1987; V. Omašić, Povijest kaštela, Split 1988.

² G. Novak, Povijest Splita, II, Split 1978, str. 970, 1015.

Više nego li igdje drugdje u Dalmaciji, ovdje su povijesni okvir svih kulturnih i umjetničkih zbivanja 17. i 18. stoljeća mletačko-turski ratovi koji, ispunjavajući cijelo 17. i početak 18. stoljeća, pustoše Zagoru: Kandijski (1646 – 1669), Morejski (1684 – 1699) i mletačko – turski (1714 – 1718) rat mijenjaju opseg mletačkog teritorija. Kroz Zagoru prolaze i jedne i druge vojske, kupe se i vojuju oko tvrđava, boreći se za svaki pedalj teritorija. Baš preko ove „Morlachie venete”³ vrše se razgraničavanja nakon ratova. Od linije Nanni, utvrđene 1671. iza kandijskog rata, koja je protežući se bilom primorskih gora Zagoru ostavljala u turskoj vlasti, preko linije Grimani nakon završetka Morejskog rata, u kojem su konačno oslobođeni Sinj 1686, Knin 1688, Vrlika 1688, i Vrgorac 1690, i kada Zagora postaje „nova stečevina”, zalede mletačkih gradova stalno se proširuje.⁴ Dok su dalmatinski gradovi sačuvali svoju slobodu, osuđeni na skućeni prostor unutar čvrstih bedema u kojem su se malo-kako skromne barokne forme ipak mogle razviti, zalede je ostalo izgubljeno u prostoru i vremenu oslabljene turske imperije. Borbe, pljačkanja, ubijanja bile su svakodnevnne pojave. Turska četovanja u trogirskoj i splitskoj okolici opisao je 1660. godine i Evlija Čelebija.⁵

U toku 17. stoljeća Dalmacija je iznurena i osiromašena neprestanim ratovanjem, a Zagora ostaje gotovo bez stanovništva koje neprestano uzmiče pred turskom silom. Stara naselja srednjovjekovne župe Zmina⁶ gotovo da se u to vrijeme i ne spominju. Pomicanjem granice u toku Morejskih ratova, kada su oslobođene velike tvrđave, osokoljeno stanovništvo naseljava Zagoru. Zadnje dvije decenije 17. stoljeća vrijeme su velikih migracija. Broj doseljenika u splitsku nadbiskupiju i trogirsku biskupiju prelaze 1685. godine 5000 ljudi, kako piše nadbiskup Stjepan Cosmi u pismu kardinalu Cibu u Rim 13. kolovoza 1685. godine „. . . in questo territorio e nel vicino di Trau ascendono alla somma di cinque milla incirca”.⁷ U seljavanja iz okolice Duvna, Livna, Rame i iz Hercegovine povećavaju se na razmeđu 17. i 18. stoljeća iz godine u godinu.⁸ Hercegovci iz okolice Mostara prodiru sve do Donjeg Muća.⁹ Seobe uz franjevce predvode i mjesni glavari-harambaše i serdari.

³ G. Novak, Dalmacija godine 1775/76 gledana očima jednog suvremenika, Starine 49, Zagreb 1959, str. 7, 25.

⁴ G. Stanojević, Dalmacija u doba kandijskog rata, Vesnik Vojnog muzeja 5/II, Beograd 1958; Isti, Dalmacija u doba morejskog rata, Beograd 1962; isti; Jugoslavenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI-XVIII vijeka, Beograd 1973; S. M. Traljić, Tursko-mletačke granice u Dalmaciji u XVI i XVII st., Radovi Instituta JAZU u Zadru, Zadar 1973, str. 447-458; V. Omašić, Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom području nakon ciparskog i kandijskog rata i njegove posljedice, Trogir 1971; isti, Katastik trogirskog dijela „Nove stečevine” iz 1711. godine, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 8, Split 1974, str. 79-153.

⁵ E. Čelebija, Putopis – odlomci o jugoslavenskim zemljama, Sarajevo 1954, str. 171-172.

⁶ To su Muć, Konjsko i Neorić koji se javljaju pod nazivima Hmuh, Conusstina, Podnehorić. O tome sa svom starijom literaturom L. Katić, Starohrvatska župa Zmina, Bulletin dalmatico per la archeologia e storia I, Split 1932. Iz Neorića je i druga žena Blaža Jurjeva Anka, a 20. listopada 1436. slikar podmiruje dug Margariti udovici Bogdana iz Neorića. Usp. C. Fisković, Poliptih Blaža Jurjeva u trogirskoj katedrali, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, Split 1962, str. 134.

⁷ M. Bogović, Katolička crkva i pravoslavlje u Dalmaciji za vrijeme mletačke vladavine, Zagreb 1982, str. 10.

⁸ Isto; J. Soldo, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom, Sinjska spomenica 1715-1965, Sinj 1965, str. 124-126.

⁹ J. Soldo, Kratka povijest župe Prugovo, Župa sv. Ante Prugovo, Split 1980, str. 25.

Naseljavajući doseljenike na „novoj stečevini“, mletačke vlasti im ustupaju zemlju na obrađivanje. Proširenje mletačkog teritorija zahtijeva i novu upravnu vlast nad novim područjem. Generalni providur Cornaro izdaje 21. ožujka 1689. godine novu terminaciju, propisavši novu užu upravnu podjelu svakog kotara i određivši grupe sela u nadležnosti pojedinog serdara. Muć i Lečevica postaju sastavni dijelovi trogorskog kotara.¹⁰

Nakon razdoblja velikih migracija za vrijeme i nakon Morejskog rata, tek se Požarevačkim mirom 1718. i definitivnim utvrđenjem granica Mletaka i Turske, tzv. linijom Mocenigo, područje Zagore politički, ekonomski i kulturno stabilizira.¹¹ Kopneni dio Dalmacije od Zadra do Neretve ima 1748. godine 180989 stanovnika. Posljedice su stoljetnog ratovanja i pustošenja glad i neimaština, a u 18. stoljeću i kuga. U Dalmaciju kuga prodire iz Bosne 1731. godine, a Zagorom, naročito oko Muća, Neorića i Vučevice hara 1763. i 1764. godine, pa su radi lakšeg kontroliranja bolesti u Muću podignuti poljski lazareti.¹² Prve decenije 18. stoljeća donose preokret za Zagoru koja se uključuje u život mletačke Dalmacije, gradeći svoju egzistenciju na stočarstvu i slabo razvijenoj poljoprivredi. Zagora i njeni stanovnici, njihovi običaji i način života postaju zanimljivi za Veneciju i Evropu.¹³ Brojno stanovništvo, nepismeno i izmučeno ratovima, glađu i bolestima, trebalo je u duhu posttridentinske obnove i evropskih prosvjetiteljskih ideja osloboditi primitivizma i praznovjerja, osnažiti u vjeri i uzdići u kulturi te je otuda bilo potrebno učvršćenje franjevacu među pukom kao i misionarenje istaknutih pojedinaca.¹⁴ Oko nekadašnjih tvrđava razvijaju se male varošice Sinj, Knin, Drniš, Vrgorac koje svoj razvoj osnivaju na trgovini. U Split se za velikih blagdana spuštaju Zagorci i trguju svojim proizvodima.¹⁵

Kao posljedica ekonomske i vjerske obnove u Zagori u 18. stoljeću obnavljaju se i grade crkve, opremaju ruhom i oltarima, slikama i posuđem. Šire se sela i zaseci, krče putevi. Turska je dugotrajna vladavina na ovom području zatrla spomenike iz predturskog vremena pokrila ih zemljom, a izmjenjena stanovništva i velom zaborava pa mnogi od njih još uvijek čekaju na svoje otkrivanje.¹⁶ Od turskih spomenika na

¹⁰ I. Grgić, Postanak i početno uređenje vojne krajine kninskog kotara pod Venecijom, Starine JAZU 52, Zagreb 1962, str. 256.

¹¹ J. Kolanović, Dalmacija prema izvještaju generalnog providura Jakova Boldua 1748, Zbornik Cetinske krajine I (Ivan Lovrić i njegovo doba), Sinj 1979, str. 19.

¹² J. Soldo, nav. dj. (8), str. 166; K. Prijatelj, Ljetopis nepoznatog Splićanina od g. 1756 do 1811, Starine JAZU 44, str. 70.

¹³ Morfanci, njihovi običaji i način života izazivaju veliku pažnju pa dalmatinsko zaleđe obilaze mnogi putopisci. Dovoljno je uz J. Spona i G. Whelera, B. Hacqueta i J. de Rosenberg Orsini spomenuti A. Fortisa na čiju će knjigu knjigom odgovoriti Sinjanin I. Lovrić, kao i dva anonimna posjetitelja i poznavaoca Zagore. Usp. G. Novak nav. dj. (3) i K. Prijatelj, nav. dj. (12).

¹⁴ Među njima se naročito ističe isusovac Ardelio della Bella. Usp. V. Horvat, Ardelio della Bella misionar i prosvjetitelj, u katalogu izložbe Umjetnost kasnog baroka u Splitu, Split 1988. Misionari su i Bernard Zuzorić i Gian Lorenzo Camelli *usp. M. Korade*, Molbe A. della Belle, B. Žuzorića i G. L. Camellija za misije u Dalmaciji, Vrela i prinosi 17, Zagreb 1987/88, str. 113-125.

¹⁵ G. Novak, nav. dj. (3), str. 15.

¹⁶ Tako je bio potpuno zaboravljen srednjovjekovni kastrum Brečevo kraj sela Bračevići. Usp. S. Gunjača, Ubikacija srednjovjekovnog kastruma Brečevo, Rad JAZU, 311, Zagreb 1957, str. 219-237.

Konjsko, turski nišan u staroj crkvi sv. Mihovila na groblju

cijelom području gotovo ništa nije ostalo osim ruševina vjerojatno turske kule nad selom Nisko na Moseću¹⁷ i nišan koji je dospio u danas grobišnu, a nekada župnu crkvu sv. Mihovila u Konjskom. Ovo je selo u razdoblju turske vladavine bilo poznato kao sjedište dizdara Mustafe Barakovića koji je zbog prevara i terora bio ozloglašen, a kojeg su prilikom mletačke opsade Klisa 1648. godine sasjekli Poljičani.¹⁸ Mnogo češći su nazivi poput „turske kuće” i „turskog bunara”, što jasno govori o dubokim reniniscencijama na tursku vladavinu u Zagori.¹⁹

¹⁷ Zahvaljujem prof. M. Zekanu na ovom podatku.

¹⁸ V. Omašić, nav. dj. (4), str. 19, 25, 33; L. Katić, Veze primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Mletačke republike, Starine JAZU 51, Zagreb 1962, str. 376-379.

¹⁹ Navedeni je naziv zabilježen u Ogorju, zaselak Kokeze, a i neka od prezimena na tom području, poput Keruma, Karduma, Kelama, Muslima, Rada, Kokeza i drugih, su turcizmi.

Srednjovjekovni spomenici u splitsko-trogirskoj Zagori djelomično su sačuvani. Nekropole stećaka u Brštanovu, Niskom, Neoriću, Konjskom, Gornjem Muću, Ogorju, Kladnjicama, Vinovu svjedoče o kontinuitetu groblja iz 15. stoljeća.²⁰ Iz 14 – 15. stoljeća su ruševine crkve sv. Luke u Ričipolju kraj Pribuda, nekadašnje stare župne crkve Bračevičke župe,²¹ kao i stara crkva sv. Mihovila u Donjem Muću, koju još 1709. godine splitski nadbiskup Stjepan Cupilli spominje kao ruševinu s gotičkim natpisima i kapitelima.²² Crkvu je kasnije dobila splitska obitelj Cambij i obnovila je u baroknom slogu 1748. godine.²³ Muć, Konjsko i Neorić se i dalje spominju pod nazivima Hmuc, Conusstina, Podnehorić, a često se navode u dokumentima kao naselja u staroj, srednjovjekovnoj župi Zmina ili Zminovo koja se pod tim nazivom spominje i početkom 18. stoljeća.²⁴

Nakon gotike i svojevrsne praznine turskog razdoblja u kojem je renesansa mimoidena, tek se početkom 18. stoljeća na području Zagore javljaju određena umjetnička strujanja kao posljedica novih društveno ekonomskih odnosa koji i tu prodiru. Ekonomska i vjerska obnova rezultirale su pojavom baroknog sloga koji se u svom punijem „primorskom” obliku ovdje neće niti razviti. Barok stoga ovdje, u ambijentu seljačkog narodnog graditeljstva, nije čista stilska kategorija, radije vremensko određenje spomenika, vezan gotovo isključivo uz crkvu koja intenzivno proširuje barokne oblike duboko u dalmatinsko zaleđe i poneki veleposjed splitskih i trogirskih velikaških obitelji.

Prve opširnije pisane podatke o zagorskim crkvama susrećemo tek na početku 18. stoljeća kada je minula turska opasnost. Osnovni izbor za sva onodobna društvena kretanja na području splitsko-trogirske Zagore pružaju nam biskupske vizitacije, odnosno zapisnici s obaveznih obilazaka svih župa u trogirskoj biskupiji i splitskoj nadbiskupiji.²⁵ Pored opisa crkava i nabranjanja njihovog inventara zabilježeni su brojni običaji i vjerovanja, narodne predaje i priče, praznovjerja, nošnje,

²⁰ Š. Bešliagić, Stećci, Sarajevo 1975; M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965; A. Škopalj, Obredne gomile, Čiovo 1970.

²¹ J. A. Soldo, Šematizam franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, Split 1979, str. 61; A. Kačić, Vizitacija trogirске biskupije 1726, str. 84. Ova vizitacija i sve dalje navedene nalaze se u Nadbiskupskom arhivu u Splitu.

²² S. Cupilli, Vizitacija splitske nadbiskupije, 1709, str. 20; L. Katić, nav. dj. (6), str. 74-84.

²³ D. Manola, Vizitacija trogirске biskupije 1757, str. 195; L. Katić, Povijesni podaci iz vizitacija trogirске biskupije u XVIII stoljeću, Starine JAZU 48, Zagreb 1958, str. 292.

²⁴ L. Katić, nav. dj. (6), str. 74-78; isti, Reambulacija dobara splitskog nadbiskupa 1397, Starohrvatska prosvjeta III ser., 5, Split 1956, str. 161; isti, Prilike u splitskoj okolici nakon odlaska Turaka, Starine JAZU 47, Zagreb 1957, str. 25, S. Cupilli, Vizitacija splitske nadbiskupije 1718, str. 121.

²⁵ Među vizitacijama trogirске biskupije iz 17. i 18. stoljeća navodim one Jerolima Pace iz 1625, 1637 i 1647. godine, već gore navedenu Antonija Kačića iz 1723, 1726 i 1730, Josipa Caccie iz 1732, 1736 i 1737, Didaka Manole iz 1757 i 1759-1761, Antonija Miočevića 1769, 1773 i 1782. Trogirskoj, a potom šibenskoj biskupiji pripada veći dio Zagore zapadno od ceste Muć – Prugovo – Broćanac. Od vizitacija splitske nadbiskupije iz tog vremena i značaja za temu ove radnje navodim dvije: Stjepana Cupillija iz 1709. i 1718, Antonija Kačića iz 1745, Pacifika Bizze 1748-1754, Nikole Dinarića 1757-1762, Ivana Luke Garanjina 1766. i Lelija Cipicca 1787-1789. Cupillijeve i Bizzine vizitacije obradio je L. Katić, „Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka”, Starine JAZU 47, Zagreb 1957, str. 237-277. Isti je autor obradio i Kačićeve i Manoline trogirске vizitacije u „Povijesni podaci iz vizitacija trogirске biskupije u XVIII stoljeću”, Starine JAZU 48, Zagreb, str. 274-331.

broj zitelja i kuća po selima, udaljenosti, način života i stanovanja, cijelo jedno mnoštvo vrijednih podataka prema kojima se može rekonstruirati život i duh tog vremena.

Crkve s početka 18. stoljeća loše su građene, malih dimenzija, neudobne i slabo opremljene. Bile su sličnije pojatama, pravokutnog tlocrta, malene i uske, često bez apside, presvedene bačvastim ili šiljatim svodom. Ulaz na zapadnoj strani od monolitnih, gotovo neobrađenih blokova često je bio i jedini otvor. Na bočnim su stranama povremeno otvarani prozori toliko malih dimenzija da je svjetlo jedva prodiralo kroz njih. Karakteristični su prozori oblika uspravnog pravokutnika isklesanog u jednom komadu s lučnim završetkom. Nalazimo ih na apsidi crkve Imena Isusovog u Čvrljevu, lađi Sv. Luke u Gizdavcu, apsidama Svih Svetih u Zlopolju, stare crkve sv. Duha u Korušcima i Sv. Franji u Raduniću. Danas su zazidani i gotovo svi izvan funkcije jer su prilikom obnavljanja crkava zazidavani, ali su značajan trag prve barokne izgradnje iz početka 18. stoljeća. Sve do 1720. godine vjernici se u ovim krajevima pozivaju rogom jer mnoge crkve nemaju ni zvona ni zvonika.²⁶ Još 1726. godine crkva u Lečevici sličnija je štali, građena u suho i pokrivena slamom.²⁷ Te iste godine crkva Imena Isusovog u Čvrljevu građena je od drva, također pokrivena slamom,²⁸ jednako kao i crkva u Postinju Gornjem 1718. godine.²⁹ Crkva u Neoriću je 1718. drvena,³⁰ a zlopoljski Svi Sveti su 1720. od drva.³¹ Sv. Franjo u Raduniću pokriven je šindrom.³² Sačuvana je apsida crkve Imena Isusovog u Čvrljevu³³ kojoj je 1902. godine prizidana nova lađa. Građena je od kamena, pravokutnog tlocrta, s već opisanim lučnim prozorima. Iznutra je presvedena bačvastim svodom koji se diže s razdijelnog vijenca trbušasta profila. Pored ove sačuvane, ali i po svojoj prilici smanjene apside, o malim dimenzijama ovih crkava govori i kameni zabat pročelja crkve sv. Jeronima u Brštanovu uzidan 1904. godine u obnovljenu crkvu.

Ove su crkve iz prve polovine 18. stoljeća vrlo brzo, već oko polovine stoljeća postale ruševne ili neodgovarajuće sve većem broju stanovništva pa se oko 1750-tih godina obnavljaju ili dograđuju. Tako je otprilike sredina stoljeća granica između dviju faza barokne arhitekture na ovom području; prve pojave bez razvijenih stilskih odlika i kasnijeg razvoja unutar zakržljalih kategorija stila. Na žalost, mnoge su od ovih crkava iz 18. stoljeća u kasnijim povišenjima i proširenjima, otvaranju prozora, dogradnjama ili čak rušenjima izgubile stilske odlike baroka. U toku 19. stoljeća potpuno su iznova sagrađene crkve u Brštanovu, Dugobabama, Niskom, Crivcu, Korušcima, Lečevici, Muću Donjem, Ogorju, Postinju Gornjem, Prugovu, Vinovu, Vučevici, Konjskom, Neoriću.³³ Crkve u Čvrljevu, i Gornjem Muću, gdje su starim svetištima dodane lađe, Zlopolju, Gizdavcu, Kladnjicama, Raduniću, Ublima sačuva-

²⁶ L. Katić, nav. dj. (23), 323.

²⁷ „... eccla stabula similer, muro absque calce atricta aristicque coperta.” A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 97.

²⁸ „Invenit autem eccla hanc spelunca, non eccla similer, ut parte ex lignis constructa, aristicque coperta multisque in locis aristic cadentem absque clave. . .”. Isto, str. 81

²⁹ S. Cupilli, Vizitacija 1718, str. 116.

³⁰ Isto, str. 121.

³¹ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 209.

³² Isto, str. 219.

³³ A. Kačić, Vizitacija 1730, str. 175.

le su u svojim dijelovima ili tlocrtnoj dispoziciji odlike baroka, jednako kao i napuštene crkve u Konjskom, Neoriću i Korušcima.³⁴

Polovinom 18. stoljeća veliki broj crkava, sagrađenih početkom stoljeća, obnavlja se ili iznova gradi pa se između 1730. i 1750. zatiču bez krova i oltara. Crkve se grade u Brštanovu,³⁵ Lećevici,³⁶ Korušcima,³⁷ Kladnjicama,³⁸ Vinovu,³⁹ Kamljanama,⁴⁰ Ogorju,⁴¹ Radošiću,⁴² Zlopolju,⁴³ Niskom,⁴⁴ Crivcu.⁴⁵ Ocjenjujući i opisujući podobnost crkava s liturgijske i higijenske strane, vizitatori često sugeriraju već gotova rješenja. Manola za crkve u Radošiću i Niskom određuje da se postojeće lađe produže prema zapadu tako da smanjena stara crkva postane svetište kojem se pridodaje nova lađa koja će sa starom biti usklađena visinom i širinom.⁴⁶ Trogirski biskup Antun Kačić koji prethodi Manoli, u svojoj vizitaciji iz 1730. godine donosi crtež grba s nadgrobne ploče u crkvi sv. Ivana Krstitelja u Niskom prije njene adaptacije i proširenja. U gornjem dijelu štita ispružena ruka drži svinutu vrpču, a u donjem dijelu, kojeg od gornjeg dijela vodoravna greda, šestokraka zvijezda nadvisuje polumjesec. U gornjem lijevom dijelu štita uklesana je 1460. godine. Štit je položen na dijagonalno postavljenom dugačkom maču s remenom za zakopčavanje. Tada, prilikom obnove crkve polovinom 18. stoljeća, ili 1912. kada je stara građevina definitivno iz temelja srušena i izgrađena nova crkva, ova je ploča izvađena da bi od nje bio napravljen oltar „sub divo”. Ploča je oštećena uklesavanjem udubljenja za relikvije, ali je grb koji potpuno odgovara prikazu iz Kačićeve vizitacije jasan.

Crkve se proširuju i na istočnoj strani dogradnjom ili proširenjem lađe i svetišta, kao što je to učinjeno u Gizdavcu, Neoriću i Konjskom.

U drugoj polovini 18. stoljeća izmijenjene i poboljšane ekonomske prilike pružaju mogućnost obnove i izgradnje crkava, ali stanovništvo još uvijek živi u teškim materijalnim uvjetima. Daleko od središta osiromašenih gradskih biskupija, siromašne seoske župe ne obiluju ni posjedima ni zemljama. Seljaci su okupljeni u bratovštinama, obrađuju crkveno zemljište ondje gdje ono postoji te na taj način vlastitim radom i sredstvima grade i uzdržavaju crkve i župnike. Bratovština od 42 člana sagrađila je crkvu Rođenja Blažene Djevice Marije u Donjem Muću, koji je

³⁴ O tome kao i o svim izgradnjama i dogradnjama crkava na ovom području podrobnije podatke pružaju razna izdanja šematizama franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja i izdanja Status personalis et localis splitske nadbiskupije i šibenske biskupije; S. Piplović, Radovi sa sakralnim građevinama u Splitu i okolici na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, Kulturna baština, 18, Split 1988, str. 51-66.

³⁵ A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 99; isti, Vizitacija 1730, str. 185.

³⁶ Isti, Vizitacija 1726, str. 97.

³⁷ A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 94; D. Manola, Vizitacija 1757, str. 180.

³⁸ A. Kačić, Vizitacija 1730, str. 100.

³⁹ Isti, Vizitacija 1726, str. 81; isti, Vizitacija 1730, str. 176.

⁴⁰ Isti, Vizitacija 1726, str. 82; isti, Vizitacija 1730, str. 178.

⁴¹ Isti, Vizitacija 1726, str. 182; D. Manola, Vizitacija 1757, str. 202-203.

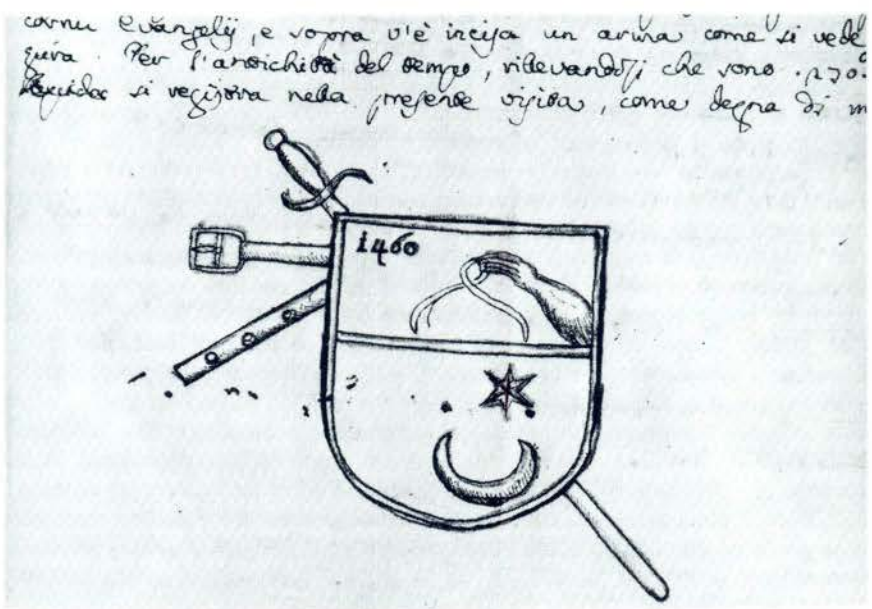
⁴² D. Manola, Vizitacija 1757, str. 179.

⁴³ A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 84; D. Manola, Vizitacija 1757, str. 209.

⁴⁴ A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 98-99.

⁴⁵ Isto, str. 83.

⁴⁶ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 179, 191-193.

Crtež grba u crkvi Ivana Krstitelja u Ni-
 skom, iz Vizitacije trogirске biskupije
 biskupa Antuna Kačića iz 1730. godine,
 u Nadbiskupskom arhivu u Splitu

Nisko, oltar ispred crkve s nadgrobnom pločom

tada bio sjedište mučke župe, dok je crkva sv. Petra u Gornjem Muću pripadala pru-
 govskoj župi.⁴⁷ Bratimi obrađuju šest jutara crkvenog zemljišta, a daju prihode
 u vuni, mlijeku i siru za održavanje crkve i uzdržavanje župnika. Imaju drvenu kuću
 pokrivenu ševarom u kojoj se sastaju, a za razliku od ostalih suseljana, imaju se pra-
 vo pokapati u crkvi.⁴⁸

47 S. Cupilli, Vizitacija 1718, str. 114.

48 Isto.

Kroz cijelu drugu polovinu 18. stoljeća na području splitsko-trogirske Zagore nastavlja se gradnja i obnova crkava. Zida se gotovo isključivo od priklesanih kamenih kvadera uslojenih u pravilnim redovima uskih sljubnica. Pročelja postaju šira, artikuliraju se ulaznim vratima, odnosno portalom od obrađenih kamenih pragova, flankiranim prozorima oblika položenog pravokutnika, glatkog kamenog okvira kao u Zlopolju, Neoriću, Kladnjicama i Vučevici. Portali nisu ukrašeni klesanim ukrasom, kao što je to često na obali i otocima gdje se javlja karakteristični obli umetak nad nadvratnikom i ukras dijamantnog vrška na dnu dovratnika. Pročelje dobiva okruglu rozetu, što je još srednjovjekovni način ukrašavanja, a na sljemenu krova jednodijelnu ili trodijelnu preslicu za zvona s akroterijem na vrhu i plitkim biljnim baroknim ukrasom. Sve te stilske pojedinosti pokazuju sustale oblike pokrajinskog kasnog baroka jer njihovi graditelji, prvenstveno lokalni majstori, nisu znali izvoditi raskošne barokne ukrase ni razvijene tlocrte pa su ukrasne motive redovito reducirali i pojednostavnjivali ili pak sasvim izostavljali. Radi prozračnosti i boljeg osvjetljenja, zazidavaju se uski lučni prozori iz prethodne faze, a otvaraju se veći pravokutni ili za barok karakteristični polukružni prozori kakvi su u Neoriću, Gizdavcu i Konjskom. Unutrašnjost crkava postaje prostranija i bolje osvjetljena, s pravokutnom ili polukružnom apsidom pokrivenom bačvastim svodom ili ravnim stropom. Na južnom se pročelju zbog bolje komunikacije otvaraju vrata, a nad zapadnim se ulazom u lađi diže drveno pjevalište. Pokrov su kamene ploče kao u Ogorju⁴⁹ ili crijep kao u Čvrleju, Kladnjicama, Vinovu.⁵⁰ Pokrov od slame i šindre se, za razliku od prve polovine 18. stoljeća više ne spominje. Svega nekoliko crkava još nema zvonika. U Vučevici, Korušćima i Postinju Donjem se 1757. u crkvu još uvijek dozi-va rogom,⁵¹ dok u Zlopolju i Crivcu zvono visi na stablu ili o gredi.⁵² Zvonik na preslicu u Postinju Donjem sagraditi će se tek 1770. godine. Gotovo niti jedna crkva, osim one Sv. Mihovila u Donjem Muću i u Ramljanima nema kamenu posudu za blagoslovljenu vodu, već se ona donosi pri vizitaciji iz katedrala Splita i Trogira.⁵³

Crkva sv. Filipa i Jakova u Kladnjicama podignuta je oko 1757. godine na mjestu stare iz 1740. koju je ošteti grom.⁵⁴ Sa zapadne strane prislonjen je uz nju otvoren trijem, možda ostatak starije crkve, a okružena je grobljem sa starim grobovima pokrivenim monolitnim pločama. S trodijelnom kamenom preslicom i polukružnom apsidom, te portalom flankiranim prozorima, ima odlike jednostavnog pokrajinskog dalmatinskog baroka.

Neorička crkva Svih Svetih je prema uklesanoj godini i natpisu na bosančici na nadvratniku sagrađena 1788. godine. Okružena je grobljem. Staru su crkvu, koja je započeta 1709. godine, šest godina kasnije spalili Turci pa je 1718. godine na groblju privremeno napravljena koliba koja je služila kao crkva. Po učvršćenju granica seljaci su imali namjeru sagraditi novu crkvu.⁵⁵ Stara crkva je napuštena

⁴⁹ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 203.

⁵⁰ Isto, str. 224, 227, 230.

⁵¹ Isto, str. 183, 184, 197.; L. Katić, nav. dj. (23), str. 291, 292, 294, 297, 301, 323.

⁵² D. Manola, Vizitacija 1757, str. 209, 216, 217; L. Katić, nav. dj. (23), str. 293, 295.

⁵³ L. Katić, nav. dj. (23), str. 291, 324.

⁵⁴ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 230; L. Katić, nav. dj. (23), str. 304; J. A. Soldo, Nav. dj. (21), str. 52.

⁵⁵ S. Cupilli, Vizitacija 1718, str. 108, 121; L. Katić, Prilike u splitskoj . . . nav. dj. (24), str. 256.

Kladnjice, crkva sv. Filipa i sv. Jakova

1897. godine kada je sagrađena nova. Strukturom zida odaje različite faze gradnje. Na pročelju je ulaz snažnih dovratnika i nadvratnika. Crkva je pravokutnog tlocrta s kvadratičnim svetištem na kojem se ističu polumjesečasti prozori.

Nakon nedavnog popravka na staroj grobišnoj crkvi sv. Mihovila u Konjskom više nije moguće očitati različite faze izgradnje. Iako šiljasti svod u lađi i visina pročelja podsjećaju na gotička rješenja, očito da je crkva iz 18. stoljeća. Prema zapisu nadbiskupa Stjepana Cupillija, crkva je ponovno sagrađena na mjestu starije u vrijeme oko 1718. godine, dužine 9, a širine 6 lakata s polukružnom apsidom od 8 lakata.⁵⁶ Po svojoj prilici je današnja lađa ostatak te crkve kojoj je srušeno polukružno i pridodano uže pravokutno svetište s polumjesečastim prozorima i tragovima oslikane žbuke. Svakako o kontinuitetu crkve i groblja oko nje, u kojem ima i stećaka, svjedoči i sam titular kao i starokršćanski kapiteli nađeni u posljednje vrijeme prilikom kopanja grobova.

⁵⁶ S. Cupilli, *Vizitacija 1718*, str. 108; L. Katić, *Prilike . . . nav. dj. (24)*, str. 256. Prema sadašnjim mjerama crkva je otprilike bila dimenzija 6,20 x 4,10 m s apsidom od 5,45 m.

Neorić, stara crkva Svih Svetih na groblju

Crkva Svih Svetih u Zlopolju sagrađena je oko 1726. godine na mjestu drvene koja se spominje 1720.⁵⁷ Kao župna crkva nasljeđuje staru, od Turaka srušenu kapelu sv. Luke na međi između Zlopolja i Pribuda.⁵⁸ Godine 1757. dovršena je i uređena, ali bez zvonika, pa zvono visi na stablu u njenoj blizini. Pokrivena je kamenim pločama i bez grobova u unutrašnjosti.⁵⁹ Zvonik 1759. godine gradi klesar Matija Belfa, a istovremeno se na crkvi otvaraju južna vrata i prozori, dok sjeverni zid ostaje zatvoren radi klimatskih uvjeta.⁶⁰ Usko i nisko svetište pravokutnog tlocrta presvedeno je šiljastim svodom koji se diže s razdijelnog vijenca, a na njegovom je istočnom zidu mali lučni prozor isklesan u jednom komadu, iz prve faze izgradnje crkve. Iako je crkva svoj današnji oblik dobila u preuređenju 1825. godine, sačuvala je, usprkos otvaranju novih bočnih prozora, barokni izgled. Pročelje je okrenuto zapadu s trodijelnom preslicom na vrhu. Ulazna vrata flankiraju prozori oblika položenog pravokutnika, a nad njima je četverolisna rozeta ukrašena sitnim, poluovalnim, već klasicističkim ukrasom, na kojoj je uklesana 1808. godina. U svetištu je smješten glavni oltar, a uz njega dvije bočne niše predviđene za manje oltare, što svakako govori o scenskoj, baroknoj organizaciji prostora.

⁵⁷ A. Kačić, *Vizitacija 1726*, str. 84; D. Manola, *Vizitacija 1757*, str. 209.

⁵⁸ Vidi bilj. 21.

⁵⁹ D. Manola, *Vizitacija 1757*, str. 209; L. Katić, nav. dj. (23), str. 297; J. A. Soldo, nav. dj. (21), str. 61.

⁶⁰ D. Manola, *Vizitacija 1759*, str. 401.

Zlopolje, crkva Svih Svetih

Muč Donji, crkva sv. Mihovila

Od crkve sv. Petra u Gornjem Muću iz 1761. godine ostala je samo pravokutna apside s uzidanim pločama s vanjske strane s IHS monogramom i uklesanim datumom. Prije te crkve postojala je na istom mjestu starija građevina koju spominje nadbiskup Cupilli,⁶¹ građena od kamena i pokrivena pločama. Pripadala je prugovskoj župi. Nad oltarom u svetištu dizao se svod. Tu crkvu spominje i Ivan Lovrić, navodeći predaju tog kraja da je seljaci nisu željeli proširiti vjerujući da je to prva od svih kršćanskih crkava u Dalmaciji.⁶² Predratna i najnovija istraživanja su pod današnjom crkvom utvrdila temelje i ostatke kamenog namještaja Branimirove crkve.⁶³ Klesane plitke reljefne ploče s apside nose tipične odlike usitnjenog baroknog cvjetnog ukrasa. Način zidanja apside također je barokni: sitni, pravilnije obrađeni kameni kvaderi slagani su u pravilnim redovima uskih sljubnica. Godine 1871. crkva sv. Petra je proširena, a 1922. obnovljena.

Barokna crkva Gospe Snježne u Donjem Postinju sagrađena je 1739. godine, nakon što se prva koju su u polju podigli crnogorski majstori sama od sebe srušila jer je bila visoka i uska.⁶⁴ U to je vrijeme i bez zvonika koji se gradi tek 1770. godine u obliku trodijelne preslice s plitko uklesanim rozetama i akroterijem na vrhu. Iz istog je vremena i četverolatična rozeta od muljike.

Iste karakteristike plitkog i hrapavog usitnjenog baroknog ukrasa imaju rozeta i križ stare crkve u Korušcima koji leže među šibljem i korovom i raskopanim grobovima u blizini nove crkve, jednako kao i ostaci Sv. Mihovila u Donjem Muću.

I od stare crkve sv. Ante u Prugovu sačuvana je pravokutna apside s naknadno prizidanom preslicom i rozetom, koja je poslije rušenja lađe pretvorena u kapelicu na groblju. Presvođena je bačvastim svodom. Godine 1709. spominje se da je tek sagrađena, od kamena i pokrivena crijepom, sa zvonom koje visi o stablu.⁶⁵

Najcjelovitiji je spomenik barokne arhitekture na području splitsko-trogirske Zagore zvonik crkve sv. Ivana Krstitelja u Ramljanima. Crkva je sagrađena oko 1726. godine, a već oko 1730. je nešto popravljena i proširena, ali još nema zvonik.⁶⁶ Godine 1757. je u dobrom stanju, sa zvonikom i urednim grobljem.⁶⁷ Na molbu seljaka dozvoljava se njeno proširenje pa je 1760. proširena,⁶⁸ a prema uklesanom natpisu, 1788. godine podignut je zvonik pod čijim je lukovima u prizemlju ulaz u crkvu. Tokom 19. stoljeća crkva je ponovno proširivana, otvarani su novi prozori, pa se izgled bočnih fasada i začelja promijenio. Kompozicija zvonika poštuje horizontalnu podjelu na katove, naglašenu profiliranim i trbušastim vijencima.

⁶¹ S. Cupilli, Vizitacija 1709, str. 21; isti, Vizitacija 1718, str. 114, L. Katić, Prilike... nav. dj. (24), str. 244.

⁶² I. Lovrić, Bilješke o putu po Dalmaciji, Zagreb 1948, str. 42.

⁶³ M. Zekan, Prilog proučavanju arhitekture iz koje potječe natpis kneza Branimira u Muću Gornjem, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, str. 133-140.

⁶⁴ „... constructa a fabris lapidacij vulgo negromontini vocatis. . .”; „... professoribus montis nigri, seu negromontini. . .”, D. Manola, Vizitacija 1757, str. 197; L. Katić, nav. dj. (23), str. 294; hr ← \$p)↑p' (23), str. 294; J. A. Soldo, nav. dj. (21), str. 62.

⁶⁵ S. Cupilli, Vizitacija 1709, str. 22; L. Katić, Prilike... nav. dj. (24), str. 244-245.

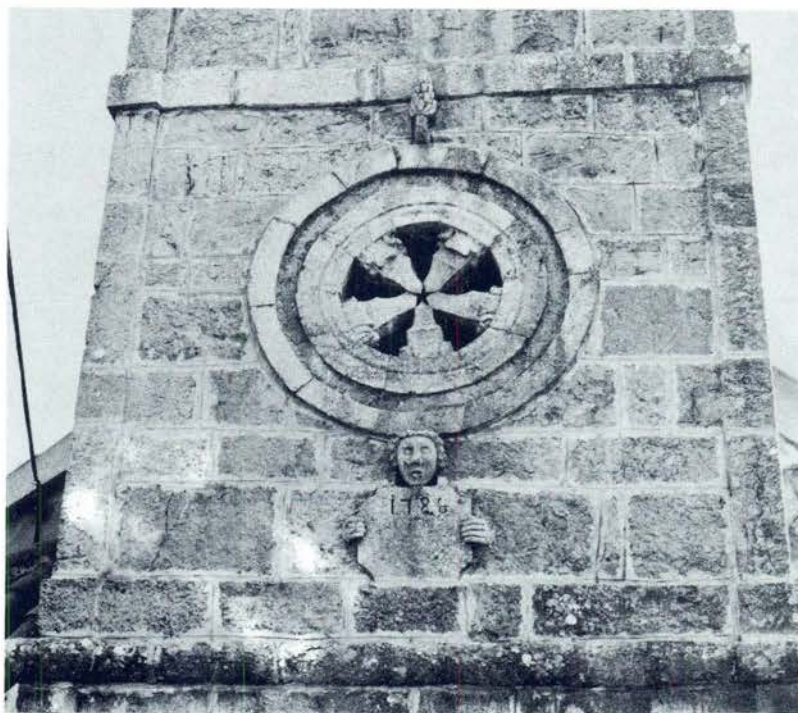
⁶⁶ A. Kačić, Vizitacija 1726, str. 82; isti, Vizitacija 1730, str. 178.

⁶⁷ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 222; L. Katić, nav. dj. (23), str. 286; J. A. Soldo, nav. dj. (21), str. 56.

⁶⁸ D. Manola, Vizitacija 1760, str. 397; J. A. Soldo, nav. dj. (21), str. 56.

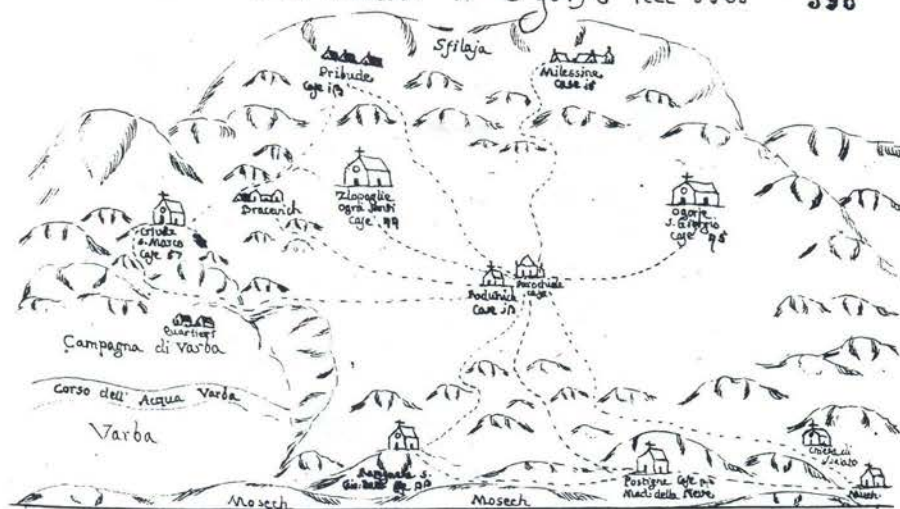
Ramljane, crkva sv. Ivana Krstitelja

Ramljane, detalji sa zvonika

Oplošje se rastvara i razigrava rozetom i biforom na prvom i drugom katu te slijepim lukovima sa strane, dok završni naglasak daje loža za zvona, rastvorena snažnim biforama, s piramidalnim krovom. Skromni klesarski detalji, poput peterolatične rozete, poprsja anđela koji nose ploču s uklesanom 1789. godinom, akroterij, girlande i ostali ukrasi govore o dominaciji usitnjenog baroknog ukrasa kojim se nastoji oživjeti volumen. Nepoznati graditelj tog zvonika, vjerojatno iz kruga Ignacija Macanovića, odustavši od uobičajene i jednostavnije preslice, donio je, ne bez ambicija, u ovaj dio Zagore pravi zvonik, koji u gradovima i zbijenim otočkim naseljima svojom dominantnom vertikalom naglašava urbanistički najvažniju os u vizualnoj strukturi naselja. Ovdje, usred ruralne Zagore on nema toliko plastički naglasak koliko je spojnica centripetalnog djelovanja među zabačenim zaselcima. Ovaj jednostavno i čvrsto sazidan zvonik, sagrađen unutar tradicije dalmatinskih kampanela 18. stoljeća koji posežu za romaničkim i gotičkim tradicijama, sličan je onima podignutim u to vrijeme u Makarskoj, Splitu, Živogošću.⁶⁹ Skladan je u omjeru svojih proporcija, u već klasicističkom mirnom obrisu i ritmu otvora, ali bez svladavanja barokne plastičnosti, naročito u klesanju figuralnih ukrasa kao što je nespretni lik anđela.

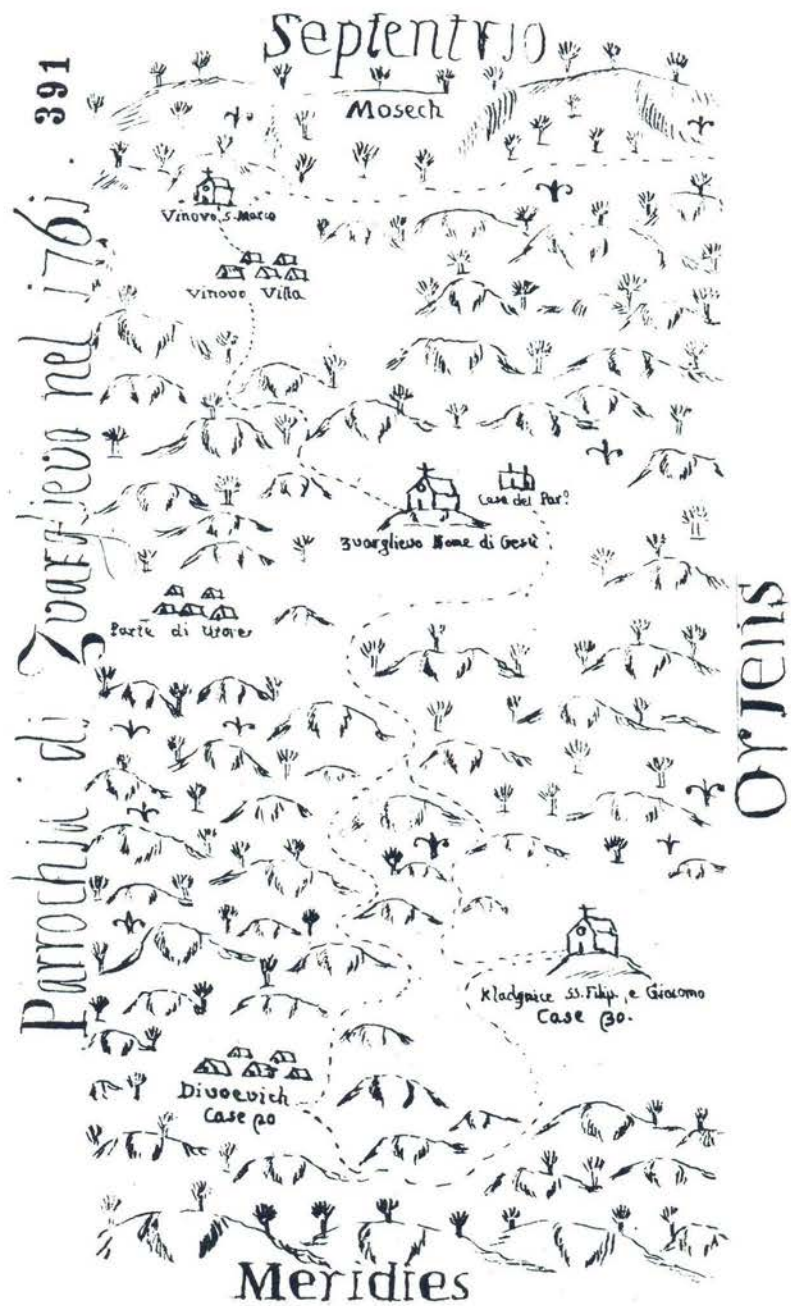
⁶⁹ C. Fisković, Zvonik filipinske crkve u Makarskoj, Zbornik za likovne umetnosti 9, Novi Sad 1973, str. 275-288.

Split, Nadbiskupski arhiv, crtež župe Ogorje u Manolinoj vizitaciji iz 1761. godine

U drugoj vizitaciji trogirskog biskupa Didaka Manole, čije su dvije vizitacije iz 1757. i 1759-1761. godine najpreciznije i najopsežnije, nacrtani su prikazi sela i župa. Autor ovih crteža je biskupov kancelar, a kasniji kanonik Marko Perojević, koji je nevjestom rukom, ali izuzetnom preciznošću iscrtao sve župe trogirске biskupije.⁷⁰ Ti crteži iz druge vizitacije 1761. godine predstavljaju dragocjen doprinos poznavanju ovog područja. Preciznom je prosvjetiteljskom minucioznošću iscrtao između ostalih brštanovsku, čvrljevsku, lećevačku i ogorsku župu, označavajući sela i kuće u njima, crkve i župske kuće kao i puteve koji ih povezuju. Župske crkve crtane su nešto veće od ostalih, s izloženim zapadnim i južnim pročeljem. Vidljivi su i neki detalji, poput zapadnih ulaznih vrata i rozeta koje su prikazane na svim crkvama osim Sv. Anti u Vučevici, Gospi Snježnoj u Postinju Donjem, Sv. Franji u Raduniću, i Sv. Mihovilu u Donjem Muću. Crkve u Zlopolju, Ogorju, Crivcu, Ramljanima, Postinju Donjem, Muću i Korušcima imaju nacrtana južna vrata. Sv. Martin u Lećevici, Sv. Duh u Korušcima i Sv. Ante u Vučevici imaju nacrtane apside. Uočljivi su istaknuti križevi na vrhovima zabata crkava, ali oni su prije simbol nego li oznaka kakvih arhitektonskih elemenata.

⁷⁰ C. Fisković, Opis trogirске katedrale XVIII stoljeća, Split 1940, str. 5-6. Prikazane su slijedeće župe: Bristivica, Ljubitovica, Suhi Dol, Visoka, Čvrljevo, Ogorje, Brštanovo, Lećevica i Prgomet. Svaki je list naknadno numeriran. Zahvaljujem Nadbiskupskom ordinarijatu u Splitu i don Slavku Kovačiću što su omogućili da se crteži presnime i objave.

Split, Nadbiskupski arhiv, crtež župe Čvrljevo u Manolinoj vizitaciji iz 1761. godine

Od kamenog ukrasa u unutrašnjosti crkava gotovo ništa nije sačuvano. Uglavnom drveni oltari, vremenom su nestali, a klesani kameni ukrasi bili su svedeni na najmanju mjeru. Na primjerima ukrasne plastike zvonika u Ramljanima, preslice i rozete u Postinju Donjem, rozete u Zlopolju, očita je rustičnost kao primarna odlika. Rustična, plitka i profilirana posuda za blagoslovljenu vodu u Lećevici, ukrašena nizom ovula, po svojoj prilici je reutilizirana baza antičkog stupa pronađenog u blizini crkve oko koje ima i antičkih stela. Domaći klesari prema svojim mogućnostima rade po uzorima iz doba minulog cvata dalmatinske umjetnosti. Oblici su olabavili i omekšali, izgubili čvrstoću i jedinstvenu povezanost s arhitekturom.

O graditeljima crkava na području Muća, Lećevice i Ogorja nema preciznijih podataka. Neke tragove pruža Manolina vizitacija, pa tako doznajemo da su donjopostinjsku crkvu Gospe Snježene kao i crkvu sv. Marka u Crivcu gradili u prvoj polovini 18. stoljeća crnogorski graditelji. Postinjsku čak u dva navrata, jer se prva sagradena u polju, oko 1727, zbog lošeg temeljenja i manjkave izvedbe gornjih dijelova zida, vrlo brzo srušila.⁷¹ I Sv. Marko u Crivcu, sagraden iste godine, morao se vrlo brzo popraviti radi nesigurnih temelja.⁷² I majstori iz obližnjih Poljica grade na području oko Lećevice. Oko 1730. grade crkvu sv. Duha u Korušcima, ali građevinski vrlo loše.⁷³

Kao graditelji crkve Imena Isusovog u Čvrljevu navode se 1730. godine Dominik i Josip Scotti iz Kaštela.⁷⁴ Ime Dominika Scottija nije nepoznato unutar kruga Ignacija Macanovića.⁷⁵ Roden je 1691. godine u Splitu, od oca Talijana i majke Trogirke. Godine 1722. nastanio se u Kaštel Starom, a 1728. pregrađuje sinagogu u Splitu.⁷⁶ Godine 1740. i 1741. boravi u Trogiru, a 1749. i 1759. godine sreće se u Kaštel Štafiliću kao protomajstor tamošnje župne crkve. Od Scottijeve crkve u Čvrljevu ostala je samo apsida pravokutnog oblika na kojoj se na žalost ne mogu uočiti stilske odlike Macanovićeve kruga, poznatog po crkvama u Kaštelima, Sinju, Pučišćima. Može se pretpostaviti da mu je Josip Scotti bio brat ili bliski rođak, iako o njemu nema detaljnijih podataka. Dominikov sin Josip, kasniji zadarski nadbiskup, rodio se tek iza 1722. godine.⁷⁷ Angažiranje Dominika Scottija kao jednog od poznatijih graditelja sigurno je u vezi s porodicom trogirskih posjednika Garanjina kojima je mletačka vlast dala posjede u Čvrljevu.

Teško je uočiti i pratiti tokove razvoja stambene arhitekture na ovom području jer se tip izgradnje i način izvođenja ponavljao i sačuvao u istim oblicima kroz stoljeća sve do najnovijeg vremena. Kultura stanovanja ostala je stoljećima nepromijenjena, a to se odrazilo i na odsustvo stilskih osobina po kojima bi se mogao pratiti razvoj gradnje. Isti način građenja od grublje obradenog kamena s jednostavnim otvorima, pokrovom od slame ili kamenih ploča pratimo od 18. do 20. stoljeća.

⁷¹ Usp. bilj. 64. Nakon rušenja stare, seljani su 1739. godine podigli novu crkvu bliže brdu.

⁷² „... sed a montenegrinis constructa nullam substistentiam habet eodem opus.” *D. Manola*, Vizitacija 1757, str. 216-217; *L. Katić*, nav. dj. (23), str. 301, 322; *J. A. Soldo*, nav. dj. (21), str. 62.

⁷³ „... alora molto mal fatti perchè fabricata dalli mistri di Poizza.” *A. Kačić*, Vizitacija 1730, str. 189. O graditelju preslice u Zlopolju Matiji Belfi nisu pronađeni nikakvi podaci.

⁷⁴ *A. Kačić*, Vizitacija 1730, str. 175; *D. Manola*, Vizitacija 1757, str. 227; *L. Katić*, nav. dj. (23), str. 303, 322; *J. A. Soldo*, nav. dj. (21), str. 53.

⁷⁵ *C. Fisković*, Ignacije Macanović i njegov krug, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 9, Split 1955, str. 249.

⁷⁶ *D. Kečkemet*, Židovi u povijesti Splita, Split 1971, str. 96.

⁷⁷ *C. Fisković*, nav. dj. (75), str. 249.

Izvorna zgrada ovog područja jest prizemnica koja svojim oblikom, konstrukcijom i organizacijom sve do danas tvori osnov seoske arhitekture cijele istočne obale Jadrana. Prizemnica oblika izduženog pravokutnika bila je građena u „u suho“. Niska, okrenuta suncu pročeljem ili zabatom, bila je zaštićena od vjetrova. Dvostrešni krovovi se spuštaju gotovo sve do zemlje što je vidljivo i na Perojevićevim crtežima iz Manoline vizitacije. Često je stražnjom stranom ukopana do pod sam krov, s visokim vratima monolitnih dovratnika, često bez prozora. Pokrov je bio od slame, šindre, ili kamenih ploča, a pod od nabijene zemlje ili nepravilnih kamenih ploča. Unutrašnjost se sastojala od samo jedne prostorije, ponekad podijeljene drvenom ili od pruća pletenom pregradom koja je odjeljivala stambeni dio od štale.⁷⁸ Brojnija izgradnja višekatnih kuća nastaje tek u 18. stoljeću kada seljak postaje vlasnik zemlje. I ranije je na području Zagore bilo katnica zvanih „kula“ koje su pripadale plemenskim glavarima ili bogatim seljacima. Kat se upotrebljavao za stanovanje, a prizemlje za staju i konobu. Katna visina svladana je vanjskim stepenicama koje završavaju na sularu koji leži na svodu. Podovi su drveni, na drvenim gredama.⁷⁹ Na starijim kućama iz kraja 18. i 19. stoljeća, na zabatima često se nalaze šupljine nastale ispuštanjem kamena i otvaranjem golubinjaka pa se tako stvara i određena težnja uljepšavanju, zanimljiva igra punog i praznog. U Kačićevoj i Manolinoj vizitaciji donosi se dragocjen opis jedne kuće iz početka 18. stoljeća, župne kuće ogorske župe u Raduniću građene od drva i pokrivene slamom.⁸⁰ Godine 1747. započinje u njejoj blizini izgradnja nove kuće, građene od kamena i vapna kao veziva. Dugačka je 34, a široka 16 stopa.⁸¹ S obje strane ulaza ima u prizemlju dvije sobe i blagovaonicu, a na katu su također sobe. Zidovi su iznutra obijeljeni vapnom. Na kat vode stepenice, a tavanicu nose grede. Kuhinja je odvojena od kuće i u njejoj blizini izdubljena je čatrnja.⁸² U brštanovskom komšiluku Čulićima nalaze se ruševine stare župske kuće s kraja 18. i 19. stoljeća. Bila je to dugačka jednokratnica s krovom na dvije vode i karakterističnim ulazom snažnih dovratnika stlačenog rasteretnog luka. Vide se tragovi manjih zazidanih prozora kao i originalna unutrašnja žbuka.

Na području trogirsko-splitske Zagore nalaze se dva vrijedna sklopa barokne stambene arhitekture, kašteli splitskih obitelji Tartaglia u Konjskom i Cambij u Muću Donjem. Kao znak priznanja za zasluge u borbi protiv Turske, mletačke su vlasti ovim obiteljima dodijelile imanja u Zagori.⁸³ Na imanjima – veleposjedima, s kojih su obje obitelji izvlačile značajnu korist, podigli su kaštele, spajajući estetsku svijest i težnju za udobnim stanovanjem s praktičnim gospodarstvom. Prodrlo je tako barokno graditeljstvo gospodarsko-ladanjskog tipa u taj dio Zagore, a novi plemići Tartaglia i Cambiji direktno su potpomognuti od Mletaka u težnji da se što jače uz Serenissimu priveže novoosvojeni teritorij.

⁷⁸ G. Novak, nav. dj. (3), str. 23, 76.

⁷⁹ O tome opširnije M. Miličić, *Nepoznata Dalmacija*, Zagreb 1955.

⁸⁰ Nedavno je S. Piplović u Kurirskoj mapi u Arhivu franjevačkog samostana au Sinju pronašao crtež ove kuće koju će uskoro objelodaniti; A. Kačić, *Vizitacija 1726*, str. 83; D. Manola, *Vizitacija 1757*, str. 198, 219; isti, *Vizitacija 1760*, str. 400.

⁸¹ Oko 10, x 5 m

⁸² D. Manola, *Vizitacija 176*, str. 398; L. Katić, nav. dj. (23), str. 301-302.

⁸³ Cambiji i Tartaglie istakli su se u borbi s Turcima, naročito Petar Jakovljević – Tartaglia u borbama za Sinj 1686. J. Soldo, nav. dj. (8), str. 118; L. Katić, nav. dj. (18), str. 409.

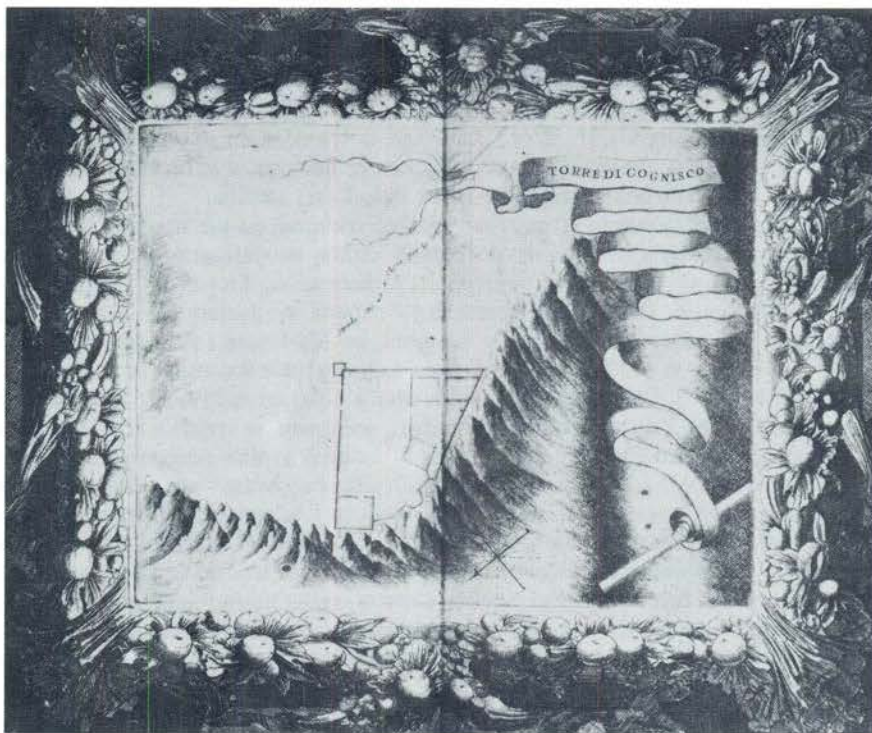

Konjsko, kaštel Tartaglia

Kaštel Tartaglia u Konjskom smješten je na strateški vrlo povoljnom mjestu, na hridini iznad sela kojoj je sa zapadne strane pristup nemoguć. S istoka i sjevera teren postepeno prelazi u blažu padinu pa je s tih strana podignut visoki obrambeni zid koji zatvara veliko gospodarsko dvorište s baroknim kolnim ulazom. Zapadna je strana kaštela utvrđena, gotovo bez otvora i s puškarnicama, dok se pred nepristupačnom južnom stranom nalazi ladanjska terasa ograđena niskom ogradom sa stupićima. Na toj je strani prostrani ulaz uz koji je ovalni, okomito postavljen prozor, što je tipično barokna kompozicija. Oblikovan poput zatvorenog bloka s dvorištem i gospodarskim dijelom te ladanjskom terasom, kaštel je objedinjavao gospodarsku, ladanjsku i obrambenu funkciju, štiteći mletačke interese kroz interese Tartagliâ u Zagori.⁸⁴ Na žalost, dobrono uništen neadekvatnom upotrebom, danas ne pruža ni djelić svojeg pravog oblika koji se naslućuje u izvornim baroknim keramičkim popločanjima, kućnim kapelama u gajfunima.⁸⁵

⁸⁴ Isto; *J. A. Soldo*, nav. dj. (9), str. 35-37; Godine 1686. konte Antonio Tartaglia izuzet je od plaćanja travarine Veneciji. *G. Stanojević*, Dalmatinske krajine u XVIII vijeku, Beograd – Zagreb 1987, str. 71.

⁸⁵ Ovdje se donosi prikaz utvrde Konjsko pod nazivom Cognisco iz Coronelijevo Atlante veneto iz 1691. godine. Sličan nacrt nalazi se i u Coronelijevo Mari, golfi, isole. . ., Venezia 1688. Shematski tlocrt otprilike odgovara današnjem stanju s visokim ogradnim dvorištem s lučnim ulazom, dok su kule i stambeni dio pretvoreni u štale i kokošnjace.

V. M. Coronelli, crtež Konjskog (Atlante veneto), Archivio di Stato Venezia

Od kaštela obitelji Cambij u Donjem Muću, oko kojeg se cijeli jedan zaselak i danas zove Kmeti,⁸⁶ nije ostalo ništa osim dva ovalna barokna stepeništa i preinačene štale. Kaštel je srušen nakon prošlog rata. Stara gotička crkva sv. Mihovila 1748. godine je potpuno barokizirana pa je služila kao kućna kapela.⁸⁷

Pokretni spomenici iz vremena baroka na ovom području sasvim su prorijede- ni pa se od inače siromašnih crkvenih inventara malo sačuvalo. Prema vizitacijama crkve su posjedovale kalež i patenu, misal i knjigu poslanica i evanđelja nazvanu „ščavet”,⁸⁸ svijećnjake za oltare, raspela i misno ruho. Vrlo često se određuje čime se skroman crkveni inventar ima nadopuniti: ciborijima, ampulama, antependijima.

⁸⁶ Na karti „Sinjskog teritorija” iz 1785. godine u djelu *G. Bajamonti*, *Storia della peste che regno in Dalmazia negli anni 1783-1784*, Venezia 1786, ucrтана je „torre Cambio”. *B. Stulli*, *Gospodarsko-društvene i političke prilike u Cetinjskoj krajini sredinom 18. stoljeća*, *Zbornik Cetinske krajine I* (Lovričev zbornik), Sinj 1979, str. 41.

⁸⁷ Vidi bilj. 23.

⁸⁸ Gotovo sve crkve na ovom području imaju u 18. stoljeću tzv. „ščavet” jer se u službi upotrebljavao hrvatski jezik. *L. Katić*, nav. dj. 923), str. 324; isti, nav. dj., *Prilike...* (24), str. 274.

Godine 1718, inače bogatiji inventar crkve sv. Ante u Prugovu sadrži: palu s Gospom, sv. Antom i sv. Franom ukrašenu srebrnim krunama, dva mjedena i jedno drveno raspelo, šest drvenih svijećanjaka, tri kanonske table, dva oltarna prekrivača, dva antependija, dvije misnice, dvije dalmatike, dva kaleža i dvije patene, korporal, bursu i velum te ampule.⁸⁹ Skoro svi oltari u crkvama su drveni, polikromni i često svojim bojama imitiraju mramor. Menza je kamena, a antependij s drvenim okvirom u koji se umetala ukrašena platnena ili kožnata sredina.

Oltarne pale spominju se gotovo u svakoj crkvi, ali su sve nestale. Stare i od čadi svijeća potamnjele slike na drvu i platnu kasnije su vjerojatno bačene kao nedolične. U crkvi sv. Duha u Korušcima bila je pala sa sv. Trojstvom i slika sv. Nikole,⁹⁰ u Brštanovu stara pala („vetera“) s Gospom, sv. Jurjem i sv. Antom,⁹¹ u Radošiću sa sv. Jurjem,⁹² Lečevici s Gospom, sv. Martinom i sv. Ivanom Krstiteљem,⁹³ u Čvrljevu sa sv. Trojstvom.⁹⁴ Ostale oltarne pale spominju se u Ogorju,⁹⁵ Crivcu⁹⁶ i Muću.⁹⁷ Od drvenih baroknih oltara s palom sačuvao se samo onaj u crkvi Svih Svetih u Zlopolju. Oštećen i taman, godinama je stajao u crkvi bez da je na sebe svratio pozornost. Nakon popravka bljesnuo je svojim pravim sjajem. Otkrilo se da je pala Svih Svetih jedna od vrijednijih slika baroknog sloga u Dalmaciji pripisana značajnom mletačkom slikaru 18. stoljeća i učeniku Sebastijana Riccija, Gasparu Dizijaniju.⁹⁸ U vješto komponiranoj slici dinamičke barokne ravnoteže prikazana je velika skupina lako prepoznatljivih svetačkih likova. Ističe se svježinom slikarskog poteza, lakoćom i prozirnošću namaza, razigranom mletačkom kolorističkom gamom i svjetlosnim akcentima. Postojanje ove slike u malom zabačenom Zlopolju unosi stanovitu pometnju u naša uobičajena razmišljanja o umjetničkim ukusima i spomenicima u Zagori.

Može li se pretpostaviti da je pala naručena baš za tu crkvu, o čemu možda govori titular Svih Svetih kao i njeno uređenje u drugoj polovini 18. stoljeća? Godine 1757. u Manolinoj se vizitaciji navodi da se nad oltarom nalazi nova slika.⁹⁹ Prije te godine netko je sliku za Zlopolje mogao naručiti u samog Dizijanija ili je u 19. stoljeću kod obnove crkve došla odnekud iz priobalja, odakle su veze s Mlecima sigurno bile lakše.¹⁰⁰

⁸⁹ S. Cupilli, Vizitacija 1718, str. 108.

⁹⁰ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 184.

⁹¹ Isto, str. 188.

⁹² Isto, str. 179.

⁹³ D. Manola, Vizitacija 1760, str. 411.

⁹⁴ Isti, Vizitacija 1757, str. 202, 203; Godine 1745. trogirski posjednik Ivan Luka Garanjin (Garanjini su od Venecije dobili Čvrljevo kao Tartagli Konjsko i Cambiji Muć) naručuje u Veneciji palu s Bogorodicom, Imenom Isusovim, sv. Ivanom Krstiteљem, sv. Duhom i anđelima. Pala je nabavljena 1772. godine, ali je danas u crkvi nema. D. Božić – Bužančić, Privatni i društveni život Splita u osamnaestom stoljeću, Zagreb 1982, str. 57.

⁹⁵ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 216-217.

⁹⁶ Isto, str. 227.

⁹⁷ S. Cupilli, Vizitacija 1718, str. 114, 117.

⁹⁸ Atribuciju je nakon popravka u Restauratorskoj radionici Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu izvršio K. Prijatelj, Dizijanijeva pala Svih svetih u Zlopolju, Peristil 24, Zagreb 1981, str. 115-118

⁹⁹ D. Manola, Vizitacija 1757, str. 209.

¹⁰⁰ Daljnja arhivska istraživanja možda će iznijeti podatke o tome da li je ogorski kraj bio posjed koje plemićke trogirске ili splitske obitelji.

Zlopolje, drveni oltar s palom Svih Svetih Gaspere Dizianija u crkvi Svih Svetih

Drveni oltar koji okružuje palu smješten je u svetištu čiji otvor zauzima cijelom svojom širinom. Pripada tipu jednodijelnih polikromnih oltara 18. stoljeća sa slikanom palom uokvirenom stupovima i zonom prekinutog zabata. Zona predele, koja se sa strane obrće u postament za stupove, ukrašena je bogatom stepenastom profilacijom i andeoskim glavama na obratima. U sredini retabla je pala s polukružnim okvirom ukrašenim vrpčastom viticom koja se prepliće. Ploha središnjeg dijela retabla, kao i segmentni trokut zabata ukrašeni su iscrtanim povijenim viticama. Retabl sa strana obrubljuju i ukrašavaju letve s izrezbarenim ljuskastim motivima, a sa strane su pridodane volute razvijene poput krila i ukrašene cvjetovima i listovima. Stupovi sa strane otvora za palu imaju klasično profilirane baze, a debla su im reljefno ukrašena biljnim ukrasom. Oko njih se cijelom visinom svila vitica vinove loze o kojoj su obješeni i postavljeni sočni grozdovi i listovi. Kompozitni kapiteli s trostrukim redom akantusa nose trodijelnu trabeaciju s jastučastim polublilim umetkom. Trabeacija se nad stupovima obrće u istake. Završetak atike oblikovan je iz segmenata trokuta ukrašen zupcima i visećim rozetnim kapljicama. Na skošenim stranama i u sredini na kubičnom postamentu su kipovi anđela. Cijeli je oltar bogato polikromiran. Osnovni arhitektonski dijelovi su obojani crvenom bojom, a sitniji ukrasi plavo. Ornamenti i iscrtane vitice na plohi retabla i atike su zuti pa se na sazvučju ova tri tona gradi živi koloristički odnos. Naročito je zanimljiv središnji anđeo s atike u bijelim gaćama, crvenom krožetu i modroj kabanici, a iscrtane vitice na krožetu vrlo su slične tzv. „gradi”.¹⁰¹ Već sama naglašenost arhitektonskih odnosa upućuje na barokni slog. Iako je klasičan trodijelan odnos u komponiranju još uvijek renesansan, ornament je obuhvatio sve dijelove oltara, ostavši na površini i vanjskoj dekoraciji, djelujući bojama. Posebnu živost daje polikromija osnovnog trozvuka crvene, plave i žute boje u kojoj je uočljiva rustična, pučka sklonost šarenilu. Elementi pučkog ukusa uočavaju se i u odjeći anđela koja podsjeća na narodnu nošnju ovoga kraja, jednako kao i u njihovoj rustičnoj modelaciji. Majstor ovog oltara, kopirajući onodobne brojne drvene oltare u dalmatinskim crkvama, stvorio je djelo gotovo neobične osebnosti i koje se šarolikom rustičnošću izdvaja iz skupine sličnih oltara u Dalmaciji.

Osim Dizianijeve pale Svih Svetih, jedina slika baroknih odlika iz kraja 18. stoljeća nalazi se u crkvi bl. Ivana Trogirskoga u Dugobabama s početka 20. st. U tehnici ulja na platnu prikazuje Gospu s djetetom, Sv. Ivanom Trogirskim i drugim sv. biskupom (sv. Dujam, sv. Blaž?) u tipičnoj statičnoj trokutnoj kompoziciji s prikazom bedema utvrđenog, grada koji bi trebao biti Trogir. Nastala je na izmaku 18. stoljeća, što potvrđuje rustičnost, nespretna modelacija i tamni kolorit.

Manji predmeti umjetničkog obrta sačuvani su djelomično samo u inventarima crkava ovog područja, dok su oni iz privatnog vlasništva bogatijih obitelji nestali.¹⁰² Crkve posjeduju liturgijsko posuđe, kaleže, pokaznice, ciborije, ophodna raspela, ampule i vrlo malo misnog ruha. Liturgijsko posuđe su uglavnom zlatarski predmeti izrađeni tehnikom lijevanja, iskucavanja i graviranja.

¹⁰¹ Vez izveden tehnikom dvostrukog lančanca na čohi koja se reže u užu ili šire trake, pruge ili polja oblika kvadrata, romba, pačetvorine i trokuta koji se sastavljaju u široke ukrasne pruge ili spajaju u ukrasne oblike i apliciraju na odjeću. *O. Oštrić*, Motiv „četvorokuke” na vezenoj čohi u narodnoj nošnji zadarskog područja, *Vrulje 2*, Zadar 1972, str. 29-30

¹⁰² Prilično je nejasno porijeklo srebrnog kovčežića – relikvijara pronađenog u Postinju, a koji se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Kovčežić je pronađen u zemlji prilikom oranja. Pripada baroknom slogu, a sastoji se od reljefnih pločica s prikazima Pre-

Neorić, kalež u crkvi Svih Svetih

Muč Donji, kalež u crkvi Rođenja Bogorodice (Male Gospe)

Kroz 18. stoljeće su u Zagori vrlo česti zavjetni darovi u crkvama u obliku nakita, srebrnih pločica i kruna koji su se postavljali neposredno na slike svetaca i tako ih oštećivali pa se u drugoj polovini stoljeća dižu s oslikanog platna i postavljaju na čoju. Nema crkve u kojoj se ovi darovi ne spominju.

obraženja, Krštenja i Prikazanja u hramu. *D. Jelovina*, Rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu od 1962. do 1967. godine, Starohrvatska prosvjeta, III ser. sv. 10, Split 1968, str. 200.

Posljednje komade i ostatke kasnorenesansnog crkvenog posuđa, uglavnom podanke kaleža i pokaznica, kojima su kasnije tokom 18. i 19. stoljeća promijenjeni gornji dijelovi, nalazimo u župnim crkvama Postinja Gornjeg, Neoriča i Muća. Njihova su okrugla plitka podnožja izrađena od pozlaćenog bakra, a ukrašena ugraviranim vrpčastim ukrasom koji se prepliće u smirenim simetričnim cjelinama. Isti ukrasi su i na istaknutim jabukolikim ili kruškolikim čvorovima stisnutim među prstenastim međučlanovima.

Muč Donji, pokaznica u crkvi Rodenja Bogorodice (Male Gospe)

Gizdovac, pokaznica u crkvi sv. Luke

Sačuvano je i nekoliko primjera crkvenog posuđa iz 17. i 18. stoljeća s odlikama zrelog baroka i rokoka. Za razliku od renesansnog plitkog i graviranog površinskog ukrasa, barokni se izdiže s površine. I materijal se mijenja jer se u skupocjenijem, lakšem i mekšem srebrnom limu iskucavanjem i graviranjem mogu postići višestruki efekti. Pokaznice u crkvama Ramljana, Gizdavca i Donjeg Muća, kaleži u Postinju Gornjem, gornjem Muću kao i gornji dio ciborija u Neoriču svojim bogatim usitnjenim ukrasom voluta i akantusovih vitica, kruškolikim čvorovima s andeoskim glavama, koje se ponavljaju i na podanku i košarici, te tipičnim anđelima sa simbolima Muke i Euharistije nose stilske odlike mletačkih radionica 17. i 18. stoljeća.¹⁰³ Kaleži u Ramljanima i Vučevici svojim usklađenim i odmjerenim proporcijama, snažnom profiliranom bazom i čvorom dio su mletačke produkcije

¹⁰³ Žigovi mletačkih radionica koji se javljaju uz obavezni žig s likom lava sv. Marka:

Postinje Gornje, kalež u crkvi Imena
Isusovog

Brštanovo, kalež u crkvi Imena Isusovog

Ramljane, kalež i patena u crkvi sv.
Ivana Krstitelja

Neorić, ciborij u crkvi Svih Svetih

Ramljane, pokaznica u crkvi sv. Ivana Krstitelja

nešto suzdržanijeg stila. Ophodna raspela u Ogorju, Zlopolju, Ramljanima i Kladnjicama imaju mletačke žigove i tipični su primjeri baroknih srebrnih raspela bogatog iskucanog ukrasa. Pokaznica, ladica i kadionica u Neoriću, ophodno srebrno raspelo u Konjskom, Crivcu, Brštanovu i Lećevici, iako nose odlike baroknog oblikovanja, ukružuju se u ornamentaciji uz gubitak elastičnosti i podatnosti ukrasa. Radeni po mletačkim predlošcima, ali još uvijek u gotičkoj tradiciji, bez sumnje su djela domaćih zlatara.¹⁰⁴ Iako je cijeli mletački formalni repertoar prisutan, u oblikovanju detalja anđela i otvrdlim plošnim ornamentima, osjeća se dekadencija izvornog baroknog ukrasa. Najrustičnije među ovom skupinom jest ophodno raspelo iz crkve Male Gospe u Donjem Muću koje se donedavno nalazilo u crkvi.¹⁰⁵ U trilobno proširenim krakovima su uspravni iskucani likovi Marije (?), Ivana, Boga-Oca i Magdalene, dok veliki okrugli čvor podsjeća na one kasnogotičke iz 15. stoljeća. Ornamentacija čvora i tulipanovi cvjetovi, međutim, potpuno su barokni. Domaći je zlatar, vičniji plošnim zavjetnim pločicama, iskucao ovo raspelo u kasnogotičkoj tradiciji, ali s već onemoćalim i oplošnjenim baroknim ukrasom. U crkvama ovog područja sačuvana je velika skupina tordiranih mjedenih svijećnjaka 17. i 18. stoljeća s trokutnim podankom koji su rašireni po cijeloj Dalmaciji, a popriličan je broj i istovremenih rustičnih lijevanih mjedenih raspela koja se nose u ophodima i sprovodima, a krakovi su im razlistani poput ljiljana.

¹⁰⁴ Žigovi domaćih radionica: **SM** **ZM** Domaći je barokni rad i srebrno raspelo pronađeno prilikom arheoloških iskopavanja u Niskom. *J. A. Soldo*, Mir i dobro, Split 1982, str. 43.

¹⁰⁵ Prilikom obilaska crkve u siječnju 1983. nije pronađeno pa se ovom prilikom objavljuje fotografija snimljena 1958.

Ramljane, procesionalno raspelo u crkvi sv. Ivana Krstitelja

Zlopolje, procesionalno raspelo u crkvi Svih Svetih

Barokna je skulptura od svih umjetničkih vrsta ostavila najznačajniji trag na području Zagore, iako ograničena na drvorezbarske radove poput, na žalost, uništenih drvenih oltara i na rustična drvena raspela. Drvorezbarstvo je i inače imalo veliku ulogu u razvoju dalmatinske skulpture i umjetničkog obrta. Import iz Mletaka se od 16. stoljeća nadalje susreće s lokalnom tradicijom i stvara cijeli niz djela gdje se pozlata, naglašeni pokret i dekorativni patos umjetnosti na lagunama spajaju s domaćom sklonošću za ornamentom i izražajnošću. Susret tradicije i novih struja stvara novi niz djela. Stoga je baš drvorezbarstvo ona grana barokne plastike gdje najneposrednije još uvijek osjećamo kreativnu iskru naše domaće skulpture. Oltar u Zlopolju očiti je primjer takve stvaralačke originalnosti. Kamenari dalmatinskog baroka uglavnom nisu išli u toku s vremenom već su nastavljali stare tradicije. Pored već opisanih arhitektonskih ulomaka s ukrasima, jedina figuralna kamena skulptura na ovom području uzidana je u ogradni zid groblja u Donjem Muću. U maloj edikuli s polukružnim lukom nalazi se Gospa s djetetom u rukama. Nišu uokviruju kanelirani pilastri, a djelomično je prekrivena zastorima. Stroga tektonika niše, plitki površinski nabori Gospine haljine predznaci su klasicizma. Posljednji izdanci barokne kamene skulpture, uz ovu dolutalu nišu, su kamene krune bunara ispod Jakelića i Vuka u Prugovu od kojih je jedna bogato ukrašena akantusovim lišćem s grbom na prednjoj strani u razvijenoj baroknoj kartuši koji u štitu ima dva krila između kojih je šesterokraka zvijezda, a pod kojima se propinje lav.¹⁰⁶ Ne zna se porijeklo ovih kruna, da li su donešene iz Splita ili su obzirom na Tartaglijin grb

¹⁰⁶ Prema R. Fr. v. Heyeru, *Wappenbuch des Königreich Dalmatien*, Nürnberg 1873, str. 22, 82, to je grb obitelji Tartaglia, J. A. Soldo, nav. dj. (18), str. 42.

Lečevica, procesionalno raspelo u crkvi sv. Martina

Muč Donji, procesionalno raspelo u crkvi Rodenja Bogorodice (Male Gospe)

Vučevica, procesionalno raspelo u crkvi sv. Ante

Zlopolje, pacifikal u crkvi Svih Svetih

iz obližnjeg Konjskog? Uz Tartaglie je vezana i kamena ploča, danas na prugovskom groblju, a nekad usred stare srušene crkve. Na njoj je rustičan reljefan prikaz lovca s natpisom u kapitali: „C. D. TOMA TVRT: 1741”.¹⁰⁷

Prugovo, drveni okvir u crkvi sv. Ante

Rezbarenje drvenih raspela i svetačkih kipova kroz cijelo 18. stoljeće najbolji je dokaz trajanja drvorezbarske barokne tradicije. Iz susreta tradicije i novih umjetničkih strujanja nastaje niz djela od kojih neka nose neslućenu kreativnu svježinu, dok druga gube svaku originalnost. Iz skupine sačuvanih baroknih raspela izdvaja se ono u crkvi sv. Luke u Gizdavcu koje ima odlike kasne gotike i datira se u 16. stoljeće. Bez suvišnog gotičkog naturalizma, to je raspelo relativno smireno u patnji, s karakterističnim lomljenjem u pasu i koljenima, s ornamentalno riješenim grudnim košem i perizomom koja se mirno spušta. Raspelo u Donjem Muću tipičan je importirani mletački rad uglađene i precizne modelacije, ali sladunjav i bez vlastite izražajnosti. Ono u Gornjem Postinju njegova je blaža i nešto rustičnija inačica. Najzanimljivije je, međutim, ramljansko raspelo u crkvi sv. Ivana Krstitelja kao izraziti primjer autohtonog umjetničkog izraza Zagore bez imitiranja elaboriranih i često

¹⁰⁷ J. A Soldo, nav. dj. (9), str. 51.

oponašanih mletačkih predložaka. U disproporciji visine tijela i raspona cjevastih ruku s rastvorenim plosnatim dlanovima očito je nesnalaženje u modelaciji i proporcijama, ali jasni su napori da se udovi, lice i grudni koš uobliče. Lice je Kristovo bolno i začuđeno u živom izrazu pučke patetike. Iz nogu i ruku teče i zgrušava se krv, perizoma nemirno leprša u baroknom zamahu, skupljajući se na bokovima. Živa polikromija još više potencira naturalizam. Dijagonalno postavljena kartuša s natpisom INRI potpuno je unutar zakonitosti baroknog oblikovanja. Rezbar, čovjek iz ovog kraja, i bez poznavanja osnovnih zakona modelacije, stvorio je djelo izuzetne kreativne svježine i izražajnosti koje govori da se barok kao stil osjećao i stvarao i usred Zagore, daleko od velikih gradskih centara, a da se nije samo slijepo ponavljao. Naručitelj čednih drvenih umjetnina bio je Zagorac – seljak čiji je ukras bio vrlo blizak domaćem rezbaru.

Muč Donji, edikula s kipom Bogorodice s djetetom u zidu groblja

Stoga se na ovom području u drvu sačuvao kontinuitet tradicije koji je u obližnjem Splitu našao svoj najupečatljiviji doseg u djelu fra Fulgencija Bakotića. Približivši se lokalnom folkloru i pučkoj dramatici, u Zagori se tokom 18. stoljeća razvila lokalna umjetnost rezbarenja u drvu, poprimajući forme novog stila.¹⁰⁸

¹⁰⁸ U ambijentu narodnog drvorezbarstva formirani su Ivan Meštrović i Petar Smajić.

Rustična su, ali manje izražajna od ramljanskog, raspela u Lečevici, Korušcima, Vučevici, dok ono u crkvi sv. Filipa i Jakova u Kladnjicama izrazitom rustičnošću, drastičnim naturalizmom i gotizirajućom izduženošću izlazi iz okvira stilskih razmatranja o baroku i prelazi u područje „izvorne” umjetnosti.

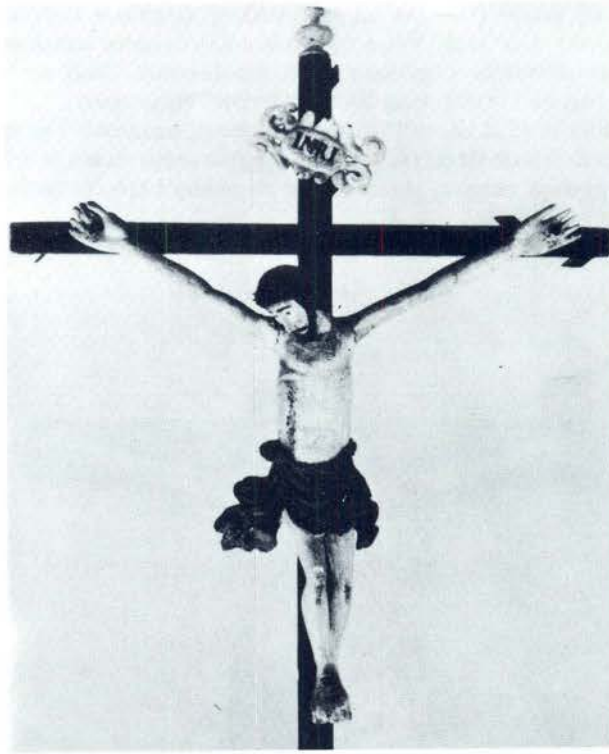
Misno ruho iz 17. i 18. stoljeća, zbog trošnosti materijala i vjerojatne zapuštenosti, nije dočekalo naše dane, iako imamo njegove opise. Svaka je crkva morala posjedovati barem dvije misnice, jednu šarenu za službu i crnu ili tamnu za sprovode.

Gizdovac, raspelo u crkvi sv. Luke

Može se pretpostaviti da u ovim krajevima nije bilo skupocjenog zlatom vezenog ruha kao u primorskim katedralama i samostanima, već su se nabavljala dostupnija paramenta od jeftinijeg damasta i brokata ukrašena velikim šarenim cvijećem vezenim raznobojnim vezivom. Misnica iz crkve sv. Marka u Crivcu, sastavljena od raznih komadića tkanine ima i dio baroknog damasta s utkanim cvjetovima.

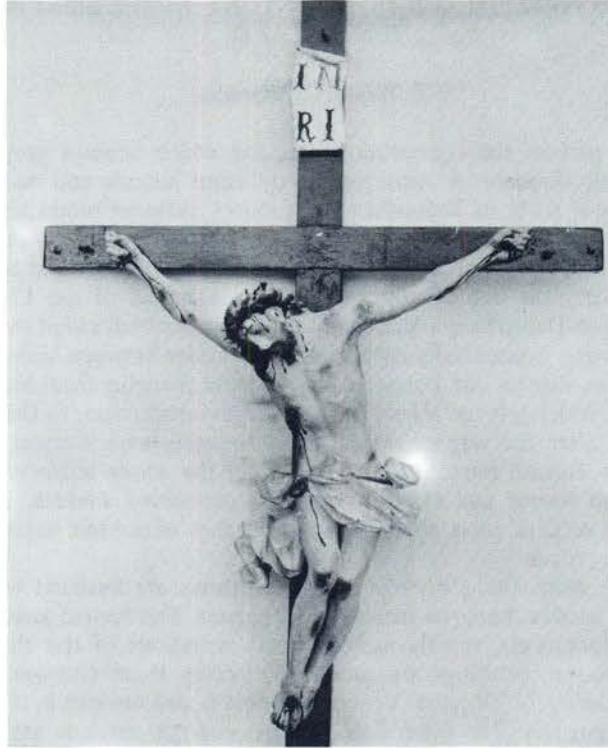
Usporedo s intenziviranjem građevinske djelatnosti u 18. stoljeću prilikom uređenja crkava počinje se primjenjivati i kovano željezo, doduše rijetko u Zagori gdje se ograde rade od kamenja kojeg ima u izobilju. Osim ogradnih vrata „šemato-

Ramljane, raspelo u crkvi sv. Ivana Krstitelja

rija”, kovano željezo se upotrebljava za prozorske rešetke koje se u vizitacijama navode kao osiguranje crkava. Sačuvana su jedino ulazna vrata u groblje crkve Gospe Snježne u Postinju Donjem s kraja 18. i početka 19. stoljeća izrađena od vertikalno postavljene mreže traka od kovanog željeza koje se na vrhovima razlistavaju u šiljke, a koje su učvršćene horizontalnim povezivačima. Jednostavna i čedna vrata, daleko od uobičajene arabesknog igre kovanog željeza, uravnotežena su s monolitnim kamenim okvirom u koji su uložene.

Barok se u Dalmatinskoj zagori razvija u 18. stoljeću definitivnim odlaskom Turaka. Siromašna i priobalju strana Zagora u arhitekturi je prihvatila sebi primjeren i najskromniju varijantu ispoljavanja stila, skromnu klasicističku baroknu struju s dominacijom funkcionalnosti jednobrodnih crkava, lišenu iluzionističkog dekora. Kao stil, barok prodire ovdje prvenstveno preko djela mletačkih vojnih inženjera i njihovih lokalnih pomoćnika angažiranih oko utvrđenja. Prestiž i dominacija Mletaka kao snažnog umjetničkog tržišta neosporni su i u evropskim razmjerima, pa usprkos činjenici što domaći, pretežno anonimni graditelji razvijaju u Zagori baroknu umjetnost prema zahtjevima te sredine i vlastite sposobnosti, pojedine mletačke umjetnine prodiru duboko u dalmatinsko zaleđe. Dizianijeva pala smješta se

Muč Donji, raspelo u crkvi Rođenja Bogorodice (Male Gospe)

na oltaru u Zlopolju, dok liturgijski predmeti od srebra s mletačkim žigom prodiru i do najzabitnijih sela trogirске biskupije i splitske nadbiskupije. Upravo to dvojestvo lokalne tradicije i kvalitetnog importa karakteristična je baroka u Dalmaciji. Ta je polarizacijajaoš drastičnija u Zagori koja u 18. stoljeću nakon prekida kontinuiteta umjetničkog razvoja od nekoliko vjekova započinje gotovo iznova. Barok se na zapadnom, splitskom i djelomično trogirskom dijelu Dalmatinske zagore razvija između veleposjeda splitskih i trogirskih plemića koji svoje kaštele ili kapele mogu opreмати istančanim predmetima umjetničkog obrta uvezenim iz Mletaka i seljačkog, narodnog ukrasa. Zagorci, predvođeni franjevcima, „zoccolantima”,¹⁰⁹ dugo, s marom i mukom grade i opremaju svoje skromne crkve. Za razliku od jednostavnih, gotovo asketskih arhitektonskih oblika, spoj stare lokalne tradicije, mletačkih uzora i patetičnog pučkog naturalizma stvorio je u drvorezbarstvu i zlatarstvu 18. stoljeća u ovom dijelu Zagore nekoliko djela koja ulaze u izvorne domete dalmatinskog baroka.

¹⁰⁹ G. Novak, *nav. dj. (3)*, str. 31.

THE ART OF THE 17TH AND 18TH CENTURY IN THE SPLIT AND TROGIR HINTERLAND

Z. Demori – Staničić

Western part of the Dalmatian Hinterland which belongs geographically to Split and Trogir throughout centuries had different historic and cultural development than litoral parts of Dalmatia. The territory between mountains Svilaja and Kozjak, Moseć and the pass of Klis has rarely been a subject of any research except maybe Middle ages. This article is the first survey of the Baroque art of the 17th and 18th century on this territory. Historic background of the 17th and 18th century events in Dalmatia are Venetian-Turkish wars which swept over the Dalmatian Inland leaving it practically inhabited. The border between Venetian Republic and the Otoman Empire cut Dalmatia in two parts changing from Nanni line, after war of Candia, which left the Inland in the Turkish jurisdiction, to Grimani line and Mocenigo line after the war of Morea which brought it back under the Venetian dominion. The Turkish retreat ment new life for the whole territory. New population came from Bosnia and Herzegovina which remained Turkish. Together with these christian settlers come their priests. Churches were built together with new villages and new roads.

Churches from the 17th and 18th centuries are analyzed with particular interest in the modest baroque forms which appear. The formal analysis is accompanied with documents, mostly ecclesiastical visitations of the churches of the area. Few baroque paintings are preserved, among them Gaspare Diziani's All Saints in the church of Zlopolje. Venetian import is also obvious in numerous silver calices and reliquaries. The general characteristics of the baroque art here is unity between import, mostly Venetian in connection with church and few noble families who from Serenissima gained estates in Inland for special war merits, and original baroque taste so obvious in wooden sculpture and carvings. These, naive crucifixes with their strong expressiveness are original achievement of the local carvers, plain peasants who living far away from Split and Trogir had in their minds mental pictures of the venetian crucifixes which they tried to repeat.

Baroque in the Dalmatian Hinterland has not the category of the style. It is more a chronological sequence of the onehundred and fifty years in which this most poor part of Dalmatia tried to develop certain artistic forms which in spite of all efforts remained very modest and provincial.